

ساختار سکونت و نظام محله در شهرهای قرون وسطی

نمونه‌های موردی: شهرهای فلورانس، ونیز، سیه‌نا و لیون

فرونوش دباغیان

کارشناس ارشد معماری منظر.

farnoshhd@yahoo.com

چکیده

جامعه اولیه شهرهای قرون وسطی، اردوگاه و حومه‌ای است که ضرورت‌های محلی، تأمین معاش و دفاع را برآورده می‌ساخت. با تغییر در ساختار نظام اجتماعی، با اتحاد قلعه و سکونتگاه‌ها و فعالیت‌های خدماتی و صنعتی اطراف آن، پیدایش بازار و رونق تجارت، «شهر» ایجاد می‌شود و حدود آن به عنوان یک نظام اجتماعی مشخص می‌شود. در آغاز، سازمان فضایی شهرهای قرون وسطی، دارای فرم و کلیت شهری نبود اما در سده‌های ۱۱ و ۱۲، برآثار باقیمانده از شهرهای رومی، حیاتی دوباره یافته و یا در قلعه‌هایی از پایگاه‌های نظامی به عملکردهای تجاری تبدیل شده‌اند. اما نظام محله در این شهرها به عنوان جزئی از یک نظام کلی، با توجه به عوامل اشاره شده به شکل معماری برون‌گرای غربی، منتج به تفاوت‌هایی در فضای شهری و عمومی شده، به طوری که معنا و مفهوم نظام محله‌ای و ساختار سکونتی با آنچه که در محله‌های شهرهای سنتی ایران می‌شناسیم، تفاوت‌هایی دیده می‌شود. از این رو با هدف بررسی ساختار، بافت و چگونگی شکل‌گیری شهرهای قرون وسطی از یک سو و شناخت ویژگی‌های فرهنگی، بومی و تاریخی چهار شهر مورد مطالعه از سوی دیگر، به بررسی ساختار فضایی، کالبدی، اجتماعی و تشخیص وجود محلات در نظام شکل‌گیری آن شهرها پرداخته می‌شود. این پژوهش توصیفی و تحلیلی مبتنی بر مشاهدات میدانی و بررسی مطالعات موردی و همچنین گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای است. ملاک سنجش آن، عناصر شاخص سازمان فضایی شهر که شامل (هسته و مرکزیت)، (ساختار) و محلات (کل‌های کوچک در سیستم شهری) تعیین شده است. نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر آن است که با تعریف یک محله کامل و بررسی عناصر شاخص سازمان فضایی، شهرهای قرون وسطی نمی‌تواند به عنوان شهرهای نظام یافته با سازمان فضایی کامل و منسجم در نظام محلات و ساختار سکونت باشد، بلکه به شکل تکامل نیافته‌ای از آن نظام باقی مانده است.

واژگان کلیدی

شهرهای قرون وسطی، سازمان فضایی، ساختار کالبدی، ساختار اجتماعی.

مقدمه

مذهبی و ساختار فضاهای عمومی مورد بررسی قرار گیرد. بنابراین سؤالات پژوهش این گونه مطرح می شود که آیا شهرهای قرون وسطی، واجد نظام محله ای بوده است؟ محله در این شهرها به عنوان کل های کوچک از یک سازمان، دارای عناصر مستقل و منسجم است؟ عوامل اجتماعی- فرهنگی و عوامل کالبدی- فضایی آن کدام است؟ آیا می توان اجزائی با هویت مستقل در سطح این گونه شهرها یافت؟ آیا می توان از کنار هم قرارگیری این اجزا و کل های کوچکتر به ساختار هدفمند و کلی وحدت دار رسید؟ آیا بین اجزا نظمی وجود دارد؟

بر این اساس فرضیه پژوهش بدین صورت شکل می گیرد: در شهرهای قرون وسطی، آن گونه که در تعریف مفهوم محله به آن اشاره می شود، محله ای با ساختار کالبدی- فضایی و فرهنگی- اجتماعی به صورت کامل وجود ندارد. بدین معنی که براساس شاخصه های فضایی- کالبدی، با مؤلفه هایی چون مرکزیت و هسته، ساختار و پیوند بین کل های کوچک، محلات و روابط اجتماعی حاکم بر آن، سلسله مراتب، نشانه های شهری و الگوهای شکل گیری از یک سو و خصوصیات فرهنگی- اجتماعی محلات مانند هویت و تعاملات و تعلقات اجتماعی که در نظام ساختار سکونتی شهرها نقش دارد، از سویی دیگر، هنوز در شکل اولیه خود باقی مانده و انسجام کامل و نظم معینی را که منجر به ایجاد سیستم فضایی منسجم شهری می شود، نیافته است.

شکل گیری هویت دولت شهرهای^۱ قرون وسطی، بر پایه نیروهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی به گونه ای است که دو عامل «تجارت و تولید» و «تسلط دین بر عقل» در چارچوب ساختار کالبدی- فضایی «بازار» و «کلیسا» نقش بسزایی بر آن ایفا کرده و شکل شهر را با افزایش فعالیت های اجتماعی و نیاز به امنیت به طرحی ارگانیک و اندام وار تبدیل می کند.

اما نظام محله در این گونه شهرها، به عنوان جزئی از یک نظام کلی، با توجه به عوامل اشاره شده به شکل معماری بروننگرای غربی، منتج به تفاوت هایی در شکل فضاهای شهری و عمومی شده، به طوری که معنا و مفهوم نظام محله ای و ساختار سکونتی، با آنچه در محله های شهرهای سنتی ایران شناخته شده، تفاوت هایی دارد.

از این رو با بررسی ویژگی های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی این شهرها و نیز خصوصیات کالبدی- فضایی شهرهای مورد مطالعه و با توجه به اینکه این شهرها با موقعیت خاص اجتماعی و طبیعی، دولت شهری قرون وسطایی هستند که یا بر هسته شهر رومی بنا شده اند (مانند شهر فلورانس و لیون) و یا الگویی باقیمانده از یک شهر قرون وسطایی اند (مانند ونیز و سیهنا)، به گونه ای که ساختار کالبدی خود را در بافت تاریخی حفظ کرده اند، بنابراین ضرورت دارد درخوانش این شهرها، ویژگی های کالبدی آن براساس مطالعات عینی و با تأکید بر شناخت محلات و عناصر هویت بخش آن و همچنین ترکیب آن با مؤلفه های اجتماعی-

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر ماهیت و روش کار، پژوهشی توصیفی- تحلیلی است. بخشی از اطلاعات نظری از طریق مطالعه اسناد و گزارش ها و تطبیق مشاهدات با اسناد تاریخی تهیه شده و بخش اعظم آن نیز براساس مشاهدات میدانی، برداشت های عینی، مطالعه و بررسی نمونه های مورد نظر صورت گرفته است. ضمن اینکه در بخش تحلیل با تعیین شاخصه های تعریف کننده برای یک محله کامل، به بازخوانی تصاویر و برداشت ها پرداخته شده است. از این رو جهت مطالعه بیشتر اسناد مکتوب در این باره، خواننده به مطالعه متون اصلی که در بخش کتابشناسی معرفی شده، ارجاع داده می شود.

معرفی شاخصه ها

این شاخص ها با هدف تعیین وجود یا عدم وجود عناصر تشکیل دهنده ساختار فضایی محلات و تعیین سطح توسعه یافتگی محلات در شهرهای مورد مطالعه در نظر گرفته شده است. با توجه به محدودیت ها در امر پژوهش، سعی شده که از اطلاعات موجود و در دسترس و همچنین از مشاهدات میدانی بهره گرفته شود. بنابراین، هفت شاخص در دو گروه «ساختار کالبدی- فضایی» و «ساختار اجتماعی- فرهنگی» تعیین و بر روی چهار شهر مورد نظر، «لیون»، «ونیز»، «فلورانس» و «سیهنا» مورد بررسی قرار گرفت. این شاخصه ها در جدول ۱ قابل مشاهده است که در بخش مبانی نظری و تحلیل یافته ها به معرفی آن ها پرداخته شده است.

جدول ۱. شاخصه های سازمان فضایی شهری براساس «ساختار کالبدی-فضایی» و «ساختار فرهنگی-اجتماعی» برای تعیین سطح توسعه یافتگی محلات در شهرهای قرون وسطی. مأخذ: نگارنده.

شاخص های اصلی	زیر شاخص ها و سوالات مطروحه
ساختار کالبدی-فضایی	مرکزیت یا هسته آیا فضاهای موجود جمعی به عنوان مرکز شهر یا محله، تعریف می شود؟ و در صورت پاسخ مثبت، این مراکز، با توجه به کدامیک از آیت های زیر معرفی می شوند؟ ۱- مرکزیت متأثر از نماد و نشانه های محلی ۲- مرکزیت متأثر از ارزش های فرهنگی و اجتماعی ۳- مرکزیت مبتنی بر ارائه خدمات روزانه و هفتگی
	ساختار (پیوند بین کل های کوچک) آیا عناصر زیر مانند (مرکز شهر یا محله، شبکه های اصلی و فرعی، فضاهای عمومی و خصوصی / اماکن مختلف خدماتی و ...)، که معرف محله باشد، وجود دارد؟ ارتباط بین عناصر فوق چگونه است؟ ۱- پیوند بین مرکز شهر با مرکز محله ۲- پیوند بین شبکه های اصلی با گذرهای اصلی محلات ۳- پیوند بین فضاهای عمومی با فضاهای خصوصی ۴- پیوند بین فضاهای خدماتی، فرهنگی، مذهبی و سیاسی
	عناصر شاخص شهری ۱- کلیسا ۲- بازار ۳- تالار شهر ۴- ارگ نظامی ۵- برج ساعت
	الگوی شکل گیری ۱- ارگانیک ۲- متمرکز ۳- شطرنجی ۴- دایره ای آیا در هنگام حضور درون شهرها، مرزبندی مشخصی را در بین محلات قابل درک اند؟
	سلسله مراتب ۱- دسترسی ها ۲- عملکردی (استقرار خدمات و عملکردهای عمومی در مرکز و سایر نقاط محله) ۳- فضایی (ایجاد حریمت)
	ساختار فرهنگی-اجتماعی
تعاملات و تعلقات اجتماعی • تعاملات اجتماعی (ارتباط انسان با انسان - ارتباط انسان با اجتماع) ۱- قومیتها ۲- صنوف ۳- دین و مذهب و روابط و مناسبات مربوط به آنها • تعلقات اجتماعی ۱- احساس نزدیکی عناصر کالبدی به یکدیگر ۲- سهولت دسترسی به اماکن ۳- پیاده روی ۴- سابقه سکونت در محله	

مبانی نظری

• شکل گیری شهرهای قرون وسطی

شکل گیری شهرنشینی قرون وسطی در اروپا با تنوع بسیاری روبروست. چنانچه در اواخر قرن دهم، شهرسازی با تجدید حیات اقتصادی و افزایش جمعیت آغاز و با گسترش صنعت و تجارت، زیستگاه های شهری و روستایی تغییر یافته (بنه ولو، ۱۳۸۶: ۳۵) و علی رغم متروک شدن بسیاری از شهرهای رومی، تعداد معدودی از آن ها توانستند هسته اولیه شهرهای بعدی قرون وسطی باشند؛ مانند شهرهای لیون و فلورانس.

براساس آنچه در کتاب تاریخ شکل شهر آمده پادگان های نظامی رومی به شهرهای تجاری تبدیل شدند (موریس، ۱۳۷۴: ۹۵) و زمینه های توسعه براساس سه عامل عمده «نظام فنودالیت»^۲،

«احیای تجارت» و «نقش کلیسا» به گونه ای است که هم در وضعیت پیشبرد صنایع و هم در شکل گیری سازمان فضایی شهرها تأثیر گذاشته است.

«کلیسا» عامل احیای تجارت، کانون اصلی فعالیت های دولتی و مذهبی و تجاری بوده و کلیسای جامع به عنوان هسته مرکزی شهر، عامل وحدت و انسجام سازمان فضایی شهر عمل کرده است. «بازارها» نیز در اطراف کلیسای جامع، به دلیل تردد و گردهمایی مردم، بیش از هر جای دیگری برپا می شود (مفورد، ۱۳۹۲: ۴۲۴). این بازارها در فضاهای عمومی و یا خصوصی از دروازه تا مرکز شهر کشیده شده و از آنجایی که تردد عامل حیاتی رشد شهر محسوب می شود، خیابان اصلی شهر نیز به صورت طبیعی به بازار تبدیل می شود چنانکه در اکثر شهرهای اروپایی قرون وسطی،

«خیابان های تجاری» متداول می شود (موریس، ۱۳۷۴: ۱۰۸). میدان هایی همانند دل کامپو در سیه نا، میدان سینیوریتا در فلورانس و همینطور میدان سن مارکو در ونیز - که در اصل یک میدان گوشت فروشی بوده است - نمونه های بارز از میدان های وسیعی هستند که ضمن برخورداری از ویژگی های فضاهای باز و عمومی، در آن فعالیت های تجاری نیز جریان داشته است. به هرسوی، عناصر اصلی شهرهای قرون وسطی، با توجه به عوامل تأثیرگذار فوق، به شکل «بازار» و «کلیسا» متجلی شده و فارغ از منشأ ظهورشان و زمینه های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مشترکی که بین شهرهای این دوره برقرار است، می توان سازمان فضایی آن را به دو دسته شبکه های شطرنجی، در بافت کنترل نشده و ارگانیک تقسیم کرد. نمونه های مورد پژوهش همچون شهرهای «ونیز» و «سیه نا»، دارای الگوی ارگانیک و شهرهای «لیون» و «فلورانس» با هسته رومی دارای الگوی شطرنجی و نسبتاً منظمی هستند (تصویر ۱).

• سازمان فضایی شهر

سازمان فضایی یک شهر مجموعه ای مرکب از ستون فقرات و شبکه ای به هم پیوسته از کاربری ها و عناصر مختلف و متنوع شهری است که شهر را در کلیت انسجام می بخشد و تار و پودش در همه گستره شهر تا انتهایی ترین اجزای آن یعنی محله های

مسکونی امتداد می یابد.

در یک تعریف جامع تر، آن گونه که منظور نظر این پژوهش است: «سازمان فضایی شهر، نظم حاصل از تبلور ذهنیت شهروندان در فضا و محیط زیست جمعی آنهاست و در واقع سازمان فضایی را می توان نظم میان نقش عناصری دانست که شهر را به عنوان یک سیستم معرفی می کند» (منصوری، ۱۳۸۶: ۵۱)

در این میان محله نیز به عنوان یکی از عناصر شاخص سازمان فضایی شهر، به مثابه قلمرویی نیمه مستقل و وابسته به سکونت به عنوان یک زیرسیستم مستقل عمل می کند. از این رو در سیر بازشناسی یک محله باید ضمن تبیین مفهوم محله و عناصر سازمان دهنده آن، بر «ملاک های کالبدی و فضایی» آن اکتفا نکرده، بلکه بر «ملاک های اجتماعی و فرهنگی» به جهت ادراک و تفهیم آن توجه شود. به همان اندازه که نوع مسکن یا بافت کالبدی یک محدوده از شهر، آن را از سایر محدوده ها مجزا می کند، نوع ارتباطات، روابط اجتماعی، نوع مشاغل، زبان و قومیت و حتی به گفته لینچ (۱۳۷۴): «سر و صدای موجود در یک بخش از شهر» نیز به درک و مفهوم محله کمک می کند.

بدین منظور در این پژوهش جهت تشخیص نظم حاکم بر اجزای شهر و چگونگی ساختار فضایی محلات در شهرهای قرون وسطی با تعیین شاخصه هایی در «ساختار کالبدی-فضایی» مانند (مرکزیت، ساختار، سلسله مراتب، الگوی شکل گیری قلمرو،

تصویر ۱. مقایسه الگوی شهری چهار شهر قرون وسطایی - لیون (فرانسه)، مأخذ: www.ontheworldmap.com - فلورانس، مأخذ: www.gutenberg.org ونیز، مأخذ: www.keywordsuggests.com سیه نا (ایتالیا)، مأخذ: www.orangesmile.com

۳- در ونیز، میدان عمومی سن مارکو، در طول مسیر آب ساخته شده و به عنوان مرکز فعالیت‌های اجتماعی، مذهبی و سیاسی شهر ونیز محسوب می‌شود. این میدان به عنوان هسته مرکزی و فضای باز در برابر کلیسای بیزانسی گسترده و در سده‌های بعد، میدانی با دکه‌هایی پر شده و در طی سالیان متمادی ساختمان‌هایی به آن اضافه شده است. به طور کلی شکل محتوایی میدان، حاصل ترکیب منظورها و هدف‌های مدنی بوده که همراه با جریان‌ها و کارکردها در طی زمان تغییر و تحول یافته است.

۴- در سیه‌نا، پستی و بلندی‌ها و راه‌های دسترسی و ارتباطی آنچنان در هم ترکیب شده است که میدان شهر علاوه بر آنکه به عنوان مکان برجسته‌ای جلوه می‌نماید، به صورتی نمادین با جایگزینی کلیسا و بازار در اطراف آن جلوه‌گر ارتباط اجتماعی بین زندگی معنوی، فعالیت‌های روزمره و داد و ستدهای تجاری است و شهر از یک هسته مرکزی با مسیرهای منحنی و ارگانیک در اطراف تشکیل شده که غالباً به شکل مدور، آن را محصور کرده است. محور اصلی درّه از میان میدان عبور می‌کند و افق دید شهر در راستای این میدان قرار دارد (تصویر ۳).

در هر یک از میدان‌های نامبرده علاوه بر جنبه فعالیت‌های عمومی و اجتماعی، براساس ساختار کالبدی ویژه‌ای که هر یک داراست، بر مرکزیت متأثر از نماد و نشانه‌های محلی مانند میدان سن مارکو و میدان دل کامپو - مرکزیت متأثر از ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی در هر چهار میدان، به دلیل وجه فرهنگی و ناظر بر حوادث سیاسی و رویدادهای تاریخی و یا فعالیت‌های مدنی و

فضاهای جمعی و مدنی، خدمات روزانه و هفتگی، نمادها و نشانه‌ها و... و نیز در «ساختار اجتماعی- فرهنگی» مانند (هویت و تداوم تاریخی، تعاملات اجتماعی از نظر قومیت‌ها، اصناف و اقلیت‌ها و...) به بازخوانی بافت‌های قدیم شهرهای مورد مطالعه (لیون، فلورانس، ونیز و سیه‌نا) براساس آنچه که مشاهده شده، پرداخته و چگونگی ارتباط بین اجزا را مورد بررسی قرار می‌دهد. این مشاهدات در بخش تحلیل یافته‌ها، با اسناد موجود در رابطه با شهرهای قرون وسطی تطبیق داده شده، تا براساس آن به سؤالات تحقیق پاسخ قطعی داده شود.

تحلیل یافته‌ها

بررسی ساختار کالبدی - فضایی شهرها

شاخصه‌های مورد بررسی نظام محله در شهرهای مورد مطالعه و در بخش ساختار کالبدی- فضایی شامل: ۱- مرکزیت یا هسته، ۲- ساختار یا پیوند بین عناصر محله، ۳- عناصر شاخص شهری، ۴- الگوی شکل‌گیری و ۵- سلسله مراتب است.

مرکزیت یا هسته

در مشاهده و بررسی ۴ شهر مورد نظر این سؤال مطرح می‌شود که آیا فضاهای موجود جمعی به عنوان مرکز شهر یا محله، قابل تعریف‌اند؟ این مراکز، با توجه به کدامیک از مواردی که در جدول ۱ آمده، معرفی می‌شوند؟

در بررسی چهار میدان: «بلکور^۲» در شهر لیون، «سن مارکو^۳» در شهر ونیز، «ریپابلیکا^۴» در فلورانس و «دلکامپو^۵» در سیه‌نا نتایج زیر به دست آمده است:

۱- در لیون، میدان بلکور در زمان رومیان به عنوان میدان نظامی و تجاری و در قرن ۱۸ توسط لویی چهارم به عنوان میدان عمومی فعالیت داشته است و امروزه به عنوان بزرگترین میدان شهر، محلی برای تعاملات اجتماعی و برگزاری جشن نور عمل می‌کند. نقش این میدان در طی دوره‌های مختلف، به عنوان مرکز اصلی شهر حفظ شده و فعالیت‌های اجتماعی متفاوتی را به خود دیده است.

۲- در فلورانس، هسته اولیه رومی شهر، در شمال رودخانه آرنو شکل می‌گیرد. جایی که در امتداد دو مسیر شمالی- جنوبی و شرقی و غربی است و از تلاقی آن دو، مرکز شهر به شکل یک میدان مستطیلی پدید می‌آید که امروزه به میدان جمهوری معروف است. فلورانس نمونه بارزی از رشدمداری شهرهای اروپایی است و طی قرون متمادی حصارهای دور شهرگسترش می‌یابد. به طوریکه دو حصار قرون وسطی، یکی در اواخر قرن ۱۲ و دیگری قرن ۱۴ هسته اولیه رومی شهر را در بر می‌گیرد (موریس، ۱۳۷۴: ۱۰۴). در این میان «میدان سینیوریتا» نیز، به عنوان مرکز عمومی شهر قرون وسطی در طول بیش از ۶ قرن به عنوان مرکز فعالیت‌های مدنی و اجتماعی عمل کرده است (تصویر ۲).

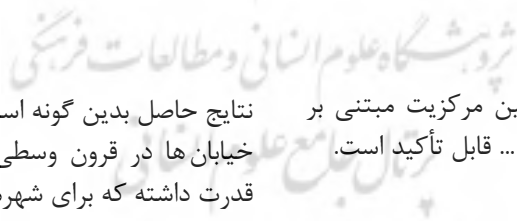

تصویر ۲. خطوط آبی حصار رومی را نشان می‌دهد.
مأخذ: [www. timelineflorence.com](http://www.timelineflorence.com)

تصویر ۳. مرکزیت محله یا شهر

بالا چپ: لیون (میدان بلکور)، مأخذ: www.gites.fr راست: فلورانس (میدان جمهوری)، مأخذ: www.Dreamstime.com
پایین چپ: ونیز (میدان سن مارکو)، مأخذ: www.AliExpress.com راست: سیه نا (میدان دل کامپو)، مأخذ: www.Dreamstime.com

اجتماعی، جشن‌ها و کارناوال‌ها و همچنین مرکزیت مبتنی بر ارائه خدمات روزانه و هفتگی، تبادل کالا و ... قابل تأکید است.

ساختار (پیوند بین عناصر محله)

شبکه راه‌ها و مسیرها، عامل اصلی پیونددهنده عناصر واحد شهری، ارتباط دهنده ورودی‌های اصلی شهر به مرکز اصلی آن است که گاهی به واسطه پیشینه تاریخی شهر رومی دارای ساختار منظم و شبکه‌ای است (مانند شهر فلورانس و لیون) و گاهی به دلیل ایجاد امنیت و شرایط اقلیمی به صورت ارگانیک ایجاد می‌شود (مانند شهرهای ونیز و سیه‌نا). از این رو در بررسی ساختار شهرهای مورد مطالعه در این بخش، این سؤال مطرح می‌شود که:

آیا عناصر (مرکز شهر یا محله، شبکه‌های اصلی و فرعی، فضاهای عمومی و خصوصی/اماکن مختلف خدماتی و ...) که معرف ساختار فضایی محله است، وجود داشته‌است؟ ارتباط بین عناصر فوق چگونه است؟

نتایج حاصل بدین گونه است:

خیابان‌ها در قرون وسطی به قدری در ساختار کالبدی شهرها قدرت داشته که برای شهرهای فلورانس و لیون که ساختار منظم اردوگاه‌های نظامی رومی داشته‌اند، در هنگام توسعه و بازسازی، بافت هندسی خود را از دست داده و در دوره‌های بعد شبکه‌ای غیرهندسی بخود گرفته‌اند. در امتداد این خیابان‌ها فضاهایی شکل گرفته‌اند که به ترتیب به آن اشاره می‌شود:

۱- میدان‌های تجاری و حکومتی شهر که نقش مرکز شهر را بر عهده داشته و ضمن ایفای فعالیت‌های تجاری، کارکردهای اداری، حکومتی را نیز برعهده داشتند. بدین منظور مجموعه بناهای حکومتی، ساختمان شهرداری، دادگاه تجارت، ارگ نظامی و ... در آن میادین قرار گرفته‌است. مانند میدان «دل کامپو» در سیه‌نا و «میدان سینیوریتا»^۲ در فلورانس (تصویر ۴).

۲- میدان‌های دسته دوم که در ارتباط با میدان‌های مرکزی، بخشی دو هسته‌ای برای شهر را تشکیل می‌دهد. این میدان‌ها

تصویر ۴. میدان های اصلی؛ مراکز اصلی شهرهای قرون وسطایی
سمت راست میدان سینیوریتا در فلورانس.

مأخذ: www.brunelleschihotelflorence.com

سمت چپ میدان دل کامپو در سیه نا. مأخذ: www.eardleydesign.com

بدین دلیل حاصل شده که ساخت و ساز خانه‌ها در کنار هم و به شکل فشردگی با هسته‌های خالی میانی و در ارتفاع ۲ تا ۳ طبقه، عنصری ارزشمند را تأکید می‌کند. این کوچه‌ها هنگامی که به طور ناگهانی به فضای باز وسیع میدان می‌رسند به ارزش‌های فضایی میدان می‌افزایند. این گشودگی‌ها در شهر لیون به شکل پاسیو، در ونیز به صورت یک حیاط خصوصی که چند واحد مسکونی را در بر می‌گیرد و در فلورانس به صورت حیاط خصوصی منازل و

به عنوان فضاهای باز و گشوده جلوی کلیسای سنت ژان در لیون-باز جلوی «کلیسای سنت پل^۱ و کلیسای سنت ژان^۱» در لیون-«کلیسای سانتا ماریا آسونتا^۱» در سیه نا و «میدان سن جووانی^{۱۱}» در فلورانس (تصویر ۵).

۳-دسته‌ای دیگر را می‌توان به فضای باز داخل یک بلوک شهری اشاره کرد که کوچه‌های تنگ و باریک به آن منتهی می‌شود. این

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تصویر ۵. فضاهای باز جلوی کلیسا. سمت چپ کلیسای سنت ژان در لیون، مأخذ: www.hanway.es

سمت راست کلیسای سن لورنزو در فلورانس. مأخذ: www.firenze.repubblica.it

ارتباط بین مراکز مخصوصاً نقاط کلیدی شهر مانند فضاهای باز جلوی کلیساها بسیار محکم و ملموس است.
ب- پیوند بین شبکه‌های اصلی با گذرهای اصلی محلات، مانند فلورانس و لیون به خوبی مشاهده می‌شود اما در سیه‌نا و ونیز به دلیل ساختار شعاعی و ارگانیک شهر، پیوندی بین شبکه‌های اصلی و فرعی احساس نمی‌شود.
ج- پیوند بین فضاهای عمومی با فضاهای خصوصی در ونیز و فلورانس بیشتر به چشم می‌خورد.
د- پیوند بین فضاهای خدماتی، فرهنگی، مذهبی و سیاسی، شهرهای ونیز و سیه‌نا، دارای پراکندگی فضایی بیشتری است.

عناصر شاخص شهری

نشانه‌های شهری، عواملی بر تشخیص قسمت‌های مختلف شهر و باعث هویت بخشی به یک محله‌اند و در هر مقیاس و از هر نوعی که باشد می‌تواند ارتباطی صریح و عمیق با مخاطب برقرار کرده و همچنین شناخت ذهنی شهروندان از شهر را سازمان دهد.
از این رو در شهرهای مورد بررسی می‌توان به کلیسا، برج‌های ساعت، میدان یا تالار شهر، ارگ‌های نظامی و ساختمان‌های حکومتی به عنوان عناصر فیزیکی نشانه‌ای شهر اشاره کرد. اما آنچه قابل توجه است، شهرهای لیون و فلورانس با هسته رومی و شهرهای ونیز و سیه‌نا با ساختار شهرهای قرون وسطایی در تعیین

یا میدان‌های کوچک نیمه عمومی عمل می‌کند. اما در سیه‌نا به دلیل ساختار تدافعی شکل شهر کمتر از این گشودگی‌ها دیده می‌شود (تصویر ۶).

۴- بلوک‌های شهری و بناهای مسکونی به فراخور ساختار اجتماعی آن زمان، در تماس مستقیم با معابر و گذرها، به شکل ردیفی و متصل به هم، ساخته شده‌اند و کوچه‌های باریک، ردیف خانه‌ها را از هم جدا می‌کند. این خانه‌ها گاه به داخل خیابان‌ها پیشروی کرده و در بعضی موارد عرض خیابان را کامل پوشانده است و با ایجاد زیرگذرهایی که دارای ارتفاع کم هستند، گسترده شده‌اند (مانند شهرهای ونیز، سیه‌نا).

در شهرهای لیون و فلورانس نیز در هسته رومی خود دارای شکل مستطیلی و نسبتاً منظمی با معابر عریض و شطرنجی شکل گرفته است و در دوره قرون وسطی معابر در امتداد معابر قبلی، به شکل شعاعی و شاخه‌ای گسترش یافته‌اند.

۵- مردم قرون وسطی در خیابان‌های اصلی و پر رفت و آمد، کارگاه‌ها، مغازه‌های خود را در جوار خانه‌های خود می‌ساختند. در طبقات پایین و در راستای خیابان کارگاه‌ها و مغازه‌ها و در طبقات بالا واحدهای مسکونی فعال است. نمونه‌هایی از این کارگاه‌ها در لیون و ونیز مشاهده می‌شود (تصویر ۷).

• نتایج حاصله در بررسی هر یک از شهرهای مورد مطالعه:

الف- پیوند بین مرکز شهر با مرکز محله، مانند فلورانس و لیون،

تصویر ۶. فضاهای پیوسته توسط دو یا چند میدان. سمت چپ: فلورانس، سمت راست: ونیز. عکس: فروش دباغیان، ۱۳۹۴.

تپه است. دومین عنصر قابل توجه در لیون که می‌تواند به عنوان نشانه مورد بررسی قرار گیرد، راسته بازاری است که سه کلیسای سنت پل، سنت ژان و سنت ژرژ را بهم متصل می‌کند.

۲- در ونیز، برج ساعت و میدان سن مارکو به عنوان قابل توجه‌ترین عنصر نشانه‌ای شهر معرفی شود. برج آجری آن، چه از نظر ارتفاع و چه به لحاظ عظمت با بناهای مذهبی و کلیسایی شهر رقابت می‌کند. پس از آن بازارهای ونیز که کوچه‌های شهر را اشغال کرده، دومین عنصر نشانه و خاطره‌ای برای هر بازدیدکننده است.

۳- در فلورانس: عظمت و بزرگی کلیساهای شهر، از فراز میدان میکل آنژ و همچنین ساختمان اداری و حکومتی با برج بلند آجری آن از نشانه‌های قابل توجه در این شهر است.

۴- در سیه‌نا نیز، تالار شهر و برج ساعت آجری آن در میدان دل کامپو از نشانه‌های این شهر محسوب می‌شود (تصاویر ۸ و ۹).

الگوی شکل‌گیری

اگرچه در شکل‌گیری شهرهای قرون وسطی عوامل متعدد اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تأثیرگذار بودند، اما نقش موقعیت‌های جغرافیایی منطقه و شرایط اقلیمی را نباید نادیده گرفت. شهرهای قرون وسطی براساس اصول دفاعی مکان‌یابی شده، به همین جهت معمولاً بر بلندی یا در جزایر ساخته و بر این اساس گرداگرد شهر بارویی بلند کشیده شده است.

در نمونه‌های مورد بررسی، شهر لیون بین دو رود رون و سون-و نیز به صورت جزایری که با کانال‌های آبی به هم متصل شده‌اند. هسته اولیه فلورانس در جوار رودخانه آرنو و سیه‌نا در بستر تپه‌ای شکل گرفته است. همانطور که قبلاً هم به آن اشاره شد، ایجاد امنیت و کنترل در ورود و خروج بیگانگان، از عوامل مهم ساخت برج و باروهایی در اطراف این شهرها بود. باروها علاوه بر محصور نمودن شهر از محیط پیرامونی، نمادی از استقلال و قدرت مالی شهروندان آن شهر محسوب می‌شد. مسیر باروها یا از توپوگرافی

نشانه‌های شهری، تفاوت ویژه‌ای را ایجاد می‌نماید. به‌طوری‌که در لیون و فلورانس، نشانه‌های فیزیکی در نقاط مختلف شهر قابل تکرار و مشاهده است. اما در ونیز و سیه‌نا، فقط نشانه‌ها در میدان مرکزی و قلب حیات شهری دیده می‌شود. بنابراین:

۱- در لیون: نشانه‌ها بیشتر با کلیسا خود را نشان می‌دهد به گونه‌ای که سه محله مهم این شهر با کلیساهای آن معرفی می‌شوند. همین‌طور یکی دیگر از ویژگی‌های مهم این شهر، ساخت کلیساهای جامع یا کاتدرال در نقاط مرتفع شهر و در روی

تصویر ۸. فلورانس؛ کلیسای سانتاماریا دلفیوره و ساختمان ارگ نظامی.
مأخذ: www.guidaperfirenze.it

تصویر ۷. بالا: ونیز؛ پایین: لیون
عکس: فرنوش دباغیان، ۱۳۹۴.

کنترل شده و در مرکز شهر و در مجاورت مرکز تجاری، مذهبی و سیاسی زندگی می‌کنند مانند خانواده مدیچی در فلورانس و همچنین طبقات پایین تر، دور از مرکز شهر و در مجاورت مرزهای شهر و در حاشیه اقامت دارند. اقلیت‌های مذهبی و قومی نیز در محلات ویژه یعنی در «گتو»^{۱۰} و در یک شرایط جدایی‌گزینی و در بیرون دیوارهای شهر و یا در محدوده‌ای کاملاً بسته ساکن می‌شدند (شکویی، ۱۳۷۲: ۷۴). نمونه‌ای از این محلات را در محله یهودی نشین شهر فلورانس می‌توان دید (تصویر ۱۰).

سه نوع دیگر از سلسله مراتب شامل دسترسی، عملکردی و فضایی نیز مورد توجه بوده، که نتایج زیر حاصل شد:

۱- سلسله مراتب دسترسی در شهرهای لیون، ونیز و فلورانس به گونه‌ای است که عرض معابر اصلی پهن و در کوچه‌ها و گذرهای منتهی به یک فضای باز و خصوصی، باریک می‌شود. در شهر ونیز نیز، بیرون زدگی خانه بر روی گذرها و ایجاد زیرگذر از ویژگی‌های آن محسوب می‌شود (تصویر ۱۱).

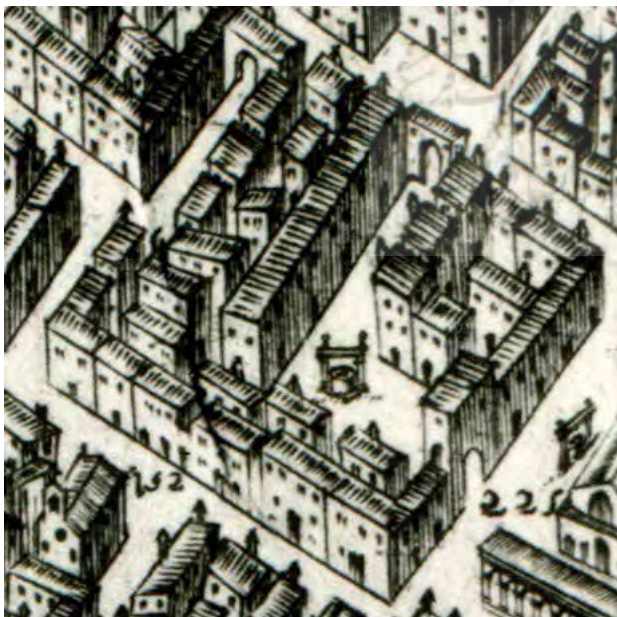
۲- سلسله مراتب عملکردی یعنی استقرار خدمات و عملکردهای عمومی در مراکز محلات تا حدود زیادی پاسخگو به نیازهای ساکنین است. مغازه‌ها و کارگاه‌های باقیمانده از آن دوران، در زیر خانه‌ها و در طبقه پایین مشرف به گذرها پیش‌بینی شده و شهر به عنوان یک بازار گسترده و عمومی ایفای نقش می‌کند. همچنین نشان می‌دهد که این نوع فعالیت‌های تجاری در دوران

محل تبعیت و یا از زمین‌های دشتی عبور می‌کرد. ساخت و ساز خانه‌ها در کنار هم، فشرده و ردیفی مشاهده می‌شود. این نشانه‌ای از شهرهای قرون وسطی است که شکل فضاها را پر تراکم و با هسته‌ای خالی در میانه آن نشان می‌دهد. کوچه و گذرها تنگ و باریک و باغات و فضاهای سبز شهری در سطح فضاهای عمومی مشاهده نمی‌شود. در این دوره فضاهای سبز جز اراضی خصوصی و در حیاط داخلی خانه‌ها و یا کلیسا دیده می‌شود.

سلسله مراتب

همواره رعایت سلسله مراتب، نمادی از بروز و تقویت درونگرایی در شهرهاست و به عنوان یکی از اصول اصلی معماری در شهرهای سنتی ایران به چشم می‌خورد. اما در شهرهای اروپایی و به طور خاص شهرهای قرون وسطی که از نظام برونگرایی منتج شده است، سلسله مراتب در ساختار کالبدی کمتر مشاهده می‌شود.

در سیستم طبقاتی نظام فئودالی، جانمایی طبقات ممتاز، متوسط و پایین به گونه‌ای است که شهر به وسیله قشر مرفه اداره و

تصویر ۱۰. فلورانس - نقشه گتو (محله یهودی نشین)
مأخذ: www.walksinsideitaly.com

تصویر ۹. سیهنا - تالار شهر و برج آجری ساعت آن در میدان دل کامپو
مأخذ: www.alamy.com

بررسی ساختار اجتماعی - فرهنگی شهرها

محلات شهر، سکونتگاه صاحبان حرف و مشاغل خاص، اقلیت‌های دینی و طبقات اجتماعی مختلف بوده‌اند به این ترتیب فضای اجتماعی- فرهنگی هر محله نمایانگر یک گروه اجتماعی است که افراد این گروه با یکدیگر همبستگی و حمایت اجتماعی داشته‌اند و به این ترتیب هر محله هویت منحصر به فرد خود را پیدا می‌کرد (توسلی، ۱۳۸۱: ۹). عوامل مختلفی باعث ایجاد ارتباط، اتحاد و همبستگی اجتماعی در محلات است: مانند دین و مذهب، قومی و نژادی، شغلی و فعالیت‌های اقتصادی و به این ترتیب ترکیب اجتماعی ساکنان بسیاری از محله‌ها از گروه‌ها و قشرهایی همانند و منسجم تشکیل شده است.

شاخصه‌های موردنظر در بررسی نظام محله‌های شهرهای نمونه شامل: ۱- هویت محله ۲- تعاملات و تعلقات اجتماعی است.

تصویر ۱۱. لیون و ونیز. بالا: چپ: مسیرهای اصلی، وسط: مسیرهای فرعی، راست: ورودی خانه‌ها. پایین: حیاط‌های میانی داخل خانه‌ها. عکس: فرنوش دباغیان، ۱۳۹۴.

هویت محله

معیارهای مورد نظر در تعیین هویت محله‌ها در شهرهای مورد مطالعه شامل موارد زیر است: ۱- خوانایی فضا و سیمای محله، ۲- نظم فضاهای پر و خالی، ۳- منظر صوت، ۴- منظر بو، ۵- سابقه سکونت.

لازم به ذکر است، کسب اطلاعات جامع و دقیق بر پایه ساختارهای اجتماعی و فرهنگی هر شهر به دلیل کوتاه بودن مدت زمان توقف در هر یک از شهرهای مورد مطالعه، بسیار سخت و نیاز به مطالعات دقیق تری دارد. بنابراین نتایج حاصل از این بخش بیشتر بر پایه مشاهدات، شامل موارد زیر است:

خوانایی یکی از مؤلفه‌های مهم یک شهر است تا فرد محیط

پس از قرون وسطی نیز ادامه داشته و مغازه‌ها در طبقات پایین ساختمان‌ها شکل گسترده تری به خود گرفته است. در بررسی به عمل آمده، شهرهای ونیز و سیپنا دارای سلسله مراتب بیشتر و در فلورانس و لیون کمتر دیده می‌شود.

منطقه‌ای مرفه‌نشین - تجمع و شلوغی همراه با فعالیت‌های اجتماعی در محله‌های تجاری (پل ویکنو در فلورانس، میدان دل کامپو سیه‌نا، کوچه‌های ونیز) - سابقه تاریخی سکونت جمعی و یا قومی در بعضی محلات شهر فلورانس که در دوران قرون وسطی به ۴ محله بزرگ به نام کلیساهای داخل آن تقسیم شده بود و همچنین نامگذاری ۱۷ محله به اسم حیوانات در شهر سیه‌نا، همگی می‌تواند به عنوان نمونه‌هایی از هویت محله‌ای آن شهرها معرفی شود (تصویر ۱۲).

تعاملات و تعلقات اجتماعی

براساس مشاهدات، وجود فضاهای باز شهری، به عنوان مکان‌های مناسب جهت انجام فعالیت‌های تجاری، مدنی و اجتماعی در قرون وسطی، آن گونه که در بخش‌های قبلی اشاره شد، وجود داشته و

شهری را بشناسد و توانایی تجسم ذهنی از ساختار ظاهری شهر را داشته باشد. رابطه بین فضاهای پر (بلوک‌های شهری) با فضاهای خالی (میادین، خیابان‌ها) و همچنین ساختار منظم و شطرنجی بافت شهری لیون و فلورانس در خوانایی و سیمای محله نقش بسزایی داشته است. اما در ساختار ارگانیک و طبیعی شهرهای ونیز و سیه‌نا و تراکم بیش از حد فضاها در این شهرها، از خوانایی فضا کاسته شده است.

همچنین نقش جداره‌ها در درک بهتر سیمای محله را نباید نادیده گرفت. خیابان‌های تنگ و شیب‌دار در سیه‌نا - ردیف خانه‌ها به همراه پنجره‌هایی بیرون زده در ونیز - ورودی‌هایی با قاب‌های سنگی اطراف آن در لیون و فلورانس - راه‌های منتهی به خانه‌ها که اغلب سنگ فرش شده - آرامش و کمی جمعیت در بعضی محلات که نشانه بافت مسکونی و دوری از بازار و یا نشانی از

تصویر ۱۲. نماهای رنگی با پنجره‌های آذین شده با گلدان‌های گل در ونیز - کوچه‌های شیب‌دار سیه‌نا - ورودی‌هایی که با سنگ قاب‌بندی و با مجسمه‌هایی از سرحیوانات تزیین شده در لیون. عکس: فرنوش دباغیان، ۱۳۹۴.

کمک کرده و تعلقات و همبستگی درون شهروندان را افزایش می‌دهد (تصویر ۱۳).

امروزه نیز آن فضاها به فعالیت‌های خود به عنوان عرصه ارتباطات اجتماعی و عامل اصلی برون‌گرایی، زندگی سیاسی و عمومی ادامه می‌دهد. اینگونه فضاها در ایجاد حس اعتماد و اطمینان به مردم

تصویر ۱۳: لیون-سیه نا، تعاملات اجتماعی در میدانی اصلی شهر یا در فضاهای باز میان بلوک های شهری . عکس: فرنوش دباغیان، ۱۳۹۴.

نتیجه گیری

تشکیل دهنده خود دارند، در شهرهای قرون وسطی نبوده و تنش میان فضاهای عمومی و خصوصی مشاهده می شود. بنابراین در جمع بندی آخر می توان به نتایج زیر اشاره کرد:

۱- لیون و فلورانس دارای هسته رومی با ساختاری مشبک و شطرنجی است و در ادامه گسترش شهر در قرون وسطی از حالت شطرنجی خارج شده است. این شهرها اگرچه دارای ویژگی های زیادی از شهرهای قرون وسطایی است اما دستخوش تغییرات بسیار در دوره های بعدی قرار گرفته است.

۲- ونیز و سیه نا، دارای ساختاری ارگانیک و طبیعی بوده و از نوع شهرهای قرون وسطی است.

۳- فلورانس دارای مرکز شهری دو هسته ای، میدان جمهوری و میدان سینیوریتا در دوران قرون وسطی بوده است. مرکز شهر لیون «بلکور»- میدان مرکزی شهر ونیز «سن مارکو» و میدان شهر سیه نا «دل کامپو» است. این میدان ها همگی میدان هایی با عملکردهای حکومتی و تجاری اند. همچنین میدان هایی نیز با عملکرد مدنی و مذهبی نیز در این شهرها موجود است.

۴- نمادها و نشانه های شهری در سه شهر ونیز، سیه نا و فلورانس «برج های ساعت آجری» بوده و در شهر لیون کلیسای جامع در ارتفاع است. همچنین در برداشتی دیگر می توان کلیسای هر محله را نیز به عنوان عنصر شاخص آن محله در نظر گرفت که البته در تمام شهرهای مورد مطالعه صادق نیست. اگرچه در شهرهای فلورانس و لیون نقش کلیساهای موجود در مرکز محلات قوی تر و قابل درک است اما در شهرهای سیه نا و ونیز ضعیف تر به چشم می خورد.

۵- میدان ها و پیوند بین مرکز محلات در تمام این شهرها به

در بررسی های میدانی و مطالعات به عمل آمده بر چهار شهر قرون وسطی (فلورانس، ونیز، سیه نا و لیون) و با این رویکرد که یک محله کامل چیست؟ و دارای چه ویژگی هایی است؟ معیار سنجش را عناصر سازمان فضایی شهری قرار داده و با تعیین شاخصه هایی در دو گروه «ساختار کالبدی- فضایی» و «ساختار اجتماعی- فرهنگی»، به معرفی شهرها پرداخته شد.

بنابراین در جهت تفهیم و ادراک آن یک تعریف کلی از محله ارائه شد. یک محله کامل، محله ای است که اولاً عناصر تشکیل دهنده آن، همگی موجود و ثانیاً عناصر چنان در جای خود قرار گرفته باشد که پاسخگوی عملکرد محله نیز باشد. به تعبیر دیگر، محله باید علاوه بر جنبه های اجتماعی و فرهنگی، بر جنبه های کالبدی و فضایی آن نیز تأکید کرده به طوری که محله به عنوان مجموعه های کوچکتری در درون شهر شرایط یک سیستم را دارا باشد و به عنوان عنصر واحد در درون خود از مختصاتی برخوردار باشد که بتواند به عنوان سیستمی نیمه مستقل عمل کند.

از این رو در پی مشاهدات میدانی و در راستای ارائه کیفیت ادراک بصری، نتیجه ذیل حاصل شد که در قرون وسطی محله ها به شکلی که در این پژوهش مورد نظر بوده، مشاهده نشده است. مفهوم، تعریف، نقش و جایگاه، الگوی شکل گیری، عناصر شاخص و اصول شکل دهنده در ساختار اجتماعی و کالبدی- فضایی آن بیانگر آن است که شهرهای قرون وسطی در آغاز شکل گیری، دارای بعضی از عناصر کالبدی و اجتماعی به مانند محله های امروزی بوده اما شکل تکامل یافته ای به خود نگرفته است و آن گونه که شهرهای سنتی ایران دارای محله های انسجام یافته با پیوستگی و هماهنگی که در بین عناصر کالبدی و اجتماعی

هدفمند که باعث ایجاد وحدت در کل می شود، وجود ندارد. تنوع در الگوهای شهرهای قرون وسطی، هرچند دارای دلایل متعددی است، اما خود می تواند یکی از دلایل عدم انسجام و هماهنگی در سازمان فضایی شهرها و محلات باشد، به طوری که ساختار محله به عنوان کل های کوچک در سازمان فضایی شهر همچنان در شکل اولیه خود باقی مانده و توسعه نیافته است. بنابراین پاسخ های روشنی مبنی بر وجود نظام محله ای، آنگونه که در بالا اشاره شد، برای سؤالات این پژوهش دریافت نشده و بعضاً به شکلی ناقص برای بعضی شهرهای مورد مطالعه، قابل بیان است.

طور واضح دیده نمی شود و تا حدودی نسبتاً کم سلسله مراتب دسترسی ها در میدان های تجاری، میدان های مذهبی، خیابان های عریض، گذرهای باریک و پاسیوها و فضاهای باز بین بلوک ها مشخص است. ۶- در هر چهار شهر، ساختمان های مسکونی به شکل برونگرا و در طبقات بالای واحدهای تجاری و در راسته گذرها نمایان است. بنابراین بررسی عناصر اجتماعی- فرهنگی و کالبدی- فضایی شهرهای مورد مطالعه، مؤید این مطلب است که علی رغم تاریخی بودن آن شهرها، ساختار سکونت و نظام محله به شیوه اولیه، آن انسجام و وحدت مورد نظر را بین عناصر تشکیل دهنده و نظمی

پی نوشت

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی «گردشگری فرهنگ شهری» است که در سال ۱۳۹۴ به مسئولیت آقای دکتر سیدامیر منصوری در پژوهشکده نظر انجام گرفته و نگارنده به عنوان همکار طرح در سفر مطالعاتی و برداشت های میدانی طرح مذکور به مدت ۱۸ روز به اروپای غربی (فرانسه- ایتالیا) مشارکت داشته است.

۱. دولت شهر (state city): وجود شهری مرکزی که مناطق کشاورزی و مجتمع های روستایی وابسته و در پیرامون آن احاطه شده است.

۲. فئودال (feudal) از واژه feud، به معنای زمین؛ یعنی زمین دار.

۳. bellecour

۴. marco san piazza

۵. ripablic della piazza

۶. campo del piazza

۷. signoria della piazza

۸. church paul saint

۹. church jean saint

۱۰. asunta maria santa

۱۱. giovanni san piazza

۱۲. ghetto- گتو یک واژه ایتالیایی است و اولین بار در سال ۱۵۱۶، در شهر ونیز بکار برده شد. گتو، به منطقه یا محله ای از شهر گفته می شود که در آن، اقلیت های مذهبی، قومی و زبانی در نتیجه فشارهای اجتماعی-اقتصادی و قانونی به صورت جدا از سایر گروه های شهری زندگی می کنند. گتو، بیانگر زندگی و محدودیت یک اقلیت در میان یک اکثریت بزرگ شهری و نتیجه جدایی گزینی اکولوژیکی است که از روی اجبار و در جهت دوری از تجاوزات و مزاحمت ها در بخشی از شهر تشکیل می شود و جدایی مذهبی، نژادی و فقر را از سایر بخش های شهری نشان می دهد.

فهرست منابع

- ممفورد، لونیوز. (۱۳۹۲). شهر در بستر تاریخ، ترجمه: احمد عظیمی بلوریان، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- منصوری، سیدامیر. (۱۳۸۶). دو دوره سازمان فضایی در شهر ایرانی: قبل و بعد از اسلام با استعانت از شواهد تحولات شهر کرمان، باغ نظر، ۴(۷): ۴۹ - ۶۰.
- موریس، جیمز. (۱۳۷۴). تاریخ شکل شهر تا انقلاب صنعتی، ترجمه: راضیه رضازاده. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت.

- بنه ولو، لئوناردو. (۱۳۸۶). تاریخ شهر، شهرهای اسلامی و اروپایی در قرون وسطی، ترجمه: پروانه موحد، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- توسلی، محمود. (۱۳۸۱). ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک، تهران: انتشارات پیام و پیوند نو.
- شکویی، حسین. (۱۳۷۲). تاریخ جغرافیایی شهری، تهران: انتشارات پیام نور.
- لینچ، کوین. (۱۳۷۴). سیمای شهر، ترجمه: منوچهر مزینی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.